

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ АНТРОПОГЕННОЮ ТА ПРИРОДНОЮ ПІДСИСТЕМАМИ МІСТА

С. О. Сафонов, к. е. н., доцент, Дніпропетровський аграрний університет, safronov@dndz.gov.ua

У статті розглянуто соціально-економічні наслідки взаємодії антропогенних та природних факторів в процесі розвитку міських поселень. Визначено основні екологічні, економічні та соціальні проблеми сучасних міст. Проаналізовано закордонний досвід управління соціально-екологічним розвитком міста із врахуванням екологічних обмежень. Запропоновано рекомендації стосовно мінімізації негативних соціально-економічних наслідків урбанізації.

Ключові слова: урбанізація, соціально-економічна система, стійкий розвиток, антропогенна підсистема, природна підсистема.

Постановка проблеми. Міста мають фундаментальне значення для розвитку будь-якої країни, оскільки саме вони значною мірою виступають індикатором успішності соціально-економічного розвитку сучасного суспільства. Місто як людське поселення має особливий статус, оскільки існує як антропогенна система, але водночас перебуває у нерозривному зв'язку із природним середовищем та постійно взаємодіє із ним. Особливістю міста є різноманіття виконуваних ним суспільних функцій, які мають тенденцію ускладнюватися та урізноманітнюватися зі збільшенням населення, а також під впливом технічного та соціального прогресу. Зазвичай місто є адміністративним центром прилеглої території, саме тут сконцентровано заклади науки та культури, перетинаються транспортні магістралі, знаходяться історичні та туристичні пам'ятки. Поєднання зазначених функцій може бути відмінним, але обов'язковою умовою для розвитку міста має бути наявність матеріального виробництва, оскільки саме воно виступає базисом суспільного розвитку та формує передумови для концентрації на відповідній території виробничих факторів. Глобальна урбанізація та розвиток суспільства споживання крім суто соціальних проблем призводять до загострення економічних та екологічних проблем, наслідком чого стає прискорене вичерпання ресурсів та зростання їх ринкової ціни. Міста стають центрами соціально-економічного розвитку регіонів, але водночас вони найбільш інтенсивно виснажують природно-ресурсний потенціал власної та прилеглих територій, що стає фактором гальмування економічного

розвитку. Саме тому питання взаємодії між антропогенним середовищем та природою стають все більш актуальними в контексті гарантування стійкого соціально-економічного людського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомий культуролог Р. Редфілд сформулював концепцію двох суспільств – «народного» та «міського», які різняться між собою рівнем соціальної однорідності та солідарності, синкретизмом культури, відкритістю членів суспільства до зовнішнього світу, наявністю чи відсутністю у зазначених суспільствах сформованого світогляду («народної мудрості») та писемної традиції. За Редфілдом саме місту притаманне специфічне облаштування людського буття, що проявляється у виникненні нових систем комунікації та інтеграції городян на основі політичної влади, писемності та релігії [1].

Варто зауважити, що визначення категорії «місто» суттєво різняться у представників різних наук. Так, Попова Ю. М. відзначає, що з точки зору економіки під містом зазвичай розуміють населений пункт, більшість мешканців якого не задіяна у сільському господарстві, у соціальному аспекті на перший план виходять культурологічні аспекти «міського способу життя», у просторовому – певний життєвий простір, де зосереджено населення, житло, промислова та транспортна інфраструктура, а також соціальні інститути [2].

С. Саханенко визначає місто як «цілісне утворення, відмежоване від зовнішнього середовища функціонально (мешканці зайняті не в аграрній сфері), просторово (межі міста є чітко визначеними), юридично (у

межах політико-адміністративного поділу країни), політично (наділено правами місцевого самоврядування)» [3].

На думку Р. Гуляк, місто є історично обумовленою формою поселення, характерними ознаками якої є наявність визначеної території, певної чисельності мешканців та закономірностей розвитку, має розгалужену мережу соціальних зв'язків, які зумовлені різноманіттям людської діяльності та створюють сприятливі умови для повноцінного розвитку особистості та реалізацію можливостей міського простору за існуючих економічних, соціальних, політичних та інших умов [4].

У роботі А. Шевченко визначення поняття «місто» класифіковано за загальним змістом, особливостями адміністративно-територіального утворення та домінуючою специфікою (велике, монофункціональне тощо) [5].

Натомість О. Бойко-Бойчук наводить перелік із 48 ознак феномену «місто», які відображають відмінності у розмірі та статусі міст, домінуючих сферах діяльності, специфіці комунікації, особливості використання ресурсів та визначають засади управління міським господарством [6].

У монографії Хлобистова Є. В. [7] детально розглянуто природні та техногенні фактори, що потенційно становлять небезпеку як для соціально-економічної системи в цілому, так і для її окремих регіональних складових. У роботах Балуєвої О. В. [8,9] детально розглянуто екологічні проблеми сучасних міст та визначено напрями їхнього сталого розвитку. Втім поза увагою дослідників зазвичай залишаються еколого-економічні та еколого-соціальні наслідки взаємодії антропогенних та природних факторів в процесі розвитку міських поселень, а також економічна оцінка впровадження пропонуваніх у роботах природоохоронних заходів.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є оцінка соціально-економічних наслідків взаємодії між антропогенною та природною підсистемами міста та розроблення рекомендацій, спрямованих на забезпечення стійкого розвитку міських поселень.

Виклад основного матеріалу дослід-

ження. Активізація суспільного розвитку у міських поселеннях відбувається внаслідок підвищеної концентрації людей у визначеній місцевості, яка дозволяє швидше досягти «ефекту масштабу», тобто збільшити ефективності використання виробничих та природних ресурсів за менших питомих витрат на одиницю продукції. Саме цей факт пояснює причину популярності саме міського способу життя та його зв'язок з розвитком людської цивілізації. Від самого свого зародження людство розвивалося двома альтернативними способами – пристосовуючись до умов довкілля та пристосовуючи довкілля під себе. Тому процес виникнення сільських, а згодом і міських поселень можна розглядати як закономірний результат процесу пристосування суспільства під себе. Якщо найдавніші людські поселення залишалися частиною природного середовища та мали тимчасовий характер, то розвиток землеробства та відмова людей від кочового способу життя створив передумови для подальшого розвитку таких складних антропогенних систем як міста.

Місто як цивілізаційне утворення значною мірою втілює намагання людини опанувати природу, а таке прагнення від самого початку забезпечувало більш інтенсивний розвиток спочатку первісних, а згодом більш ускладнених суспільств. Для цивілізації, як стадії суспільного розвитку, характерне виділення соціуму з природи і виникнення протиріч між природними і штучними факторами розвитку груп людей. Цей процес «виокремлення» людини з природного середовища супроводжується збільшенням уваги до соціальних чинників життєдіяльності людей, прогресуючою раціоналізацією мислення, а також переважанням штучних продуктивних сил над природними.

Наявність додаткових економічних можливостей та розгалуженість мережі соціальних зв'язків зумовлює посилення соціально-економічних і територіально-просторових процесів, які полягають у зростанні міст, міського населення та поширенні міського способу життя на усе суспільство. Такий процес (відомий під назвою урбанізація) відбувається впродовж багатьох століть, але саме на сучасному періоді суспільно-історичного розвитку поряд з великими міс-

тами почали виникати їх об'єднання – агломерації. У сучасному світі процеси урбанізації та глобалізації відбуваються паралельно, а їх змістом стає зміна соціальних функцій міського населення, засобів праці, а також дивергенція культурних та ціннісних стереотипів городян. Історично урбанізовані території (зони) характеризуються концентрацією, інтенсифікацією та диференціацією міських видів діяльності у містах та агломерації, розповсюдженням міського способу життя у сільських районах (рурбанізація), розвиток широкої міської агломерації та збільшення розмірів передмість (субурбанізація), ускладнення форм та систем урбанізованого розселення (виникнення вузлових та смугових агломерацій, таких як Дніпропетровська, Донецька, Криворізька, Київська), збільшення радіусів розселення та спеціалізація урбанізованих районів (за промисловим призначенням, адміністративно-діловими функціями та зонами дозвілля) [14].

Містобудівний аспект розселення на урбанізованих територіях пов'язаний з просторовим розміщенням людей у регіоні (у ширшому розумінні – на території окремої країни або частини світу) та активним процесом формування людиною комфортного життєвого середовища на основі удосконалення усіх сфер суспільного життя та інтенсифікації суспільного виробництва. На процес розселення об'єктивно впливають наступні чинники:

- соціально-економічні, які пов'язані з місцевими та регіональними характеристиками трудових ресурсів, транспортної мережі, з характером виробничих відносин, рівнем розвитку продуктивних сил та їх просторовим розміщенням;
- природні, які визначають кліматом, природними та антропогенними ландшафтами, рельєфом місцевості, наявністю родовищ корисних копалин;
- демографічні, які описують структуру населення, інтенсивність процесів його природного відтворення та характер міграційних процесів на визначеній території.

В Україні нараховується 459 міст, у яких на 01.01.2010 р. постійно проживало 68,6% усього населення країни, що становило 31 524,8 тис. осіб [12]. Така ситуація від-

повідає загальносвітовим тенденціям та прогнозам зростання міського населення, як це представлено у таблиці 1. Найбільш високими темпи зростання міського населення були після Другої світової війни, коли відбулося одночасне зростання чисельності міського населення та збільшення кількості міст. Але сформована на теренах колишнього Союзу РСР містобудівна доктрина, не брала до уваги достатньою мірою регіональні відмінності України, її національні й культурні особливості, історичні традиції. Розвиток міських поселень виключно з позицій зміцнення виробничої сфери призвів до суттєвих регіональних диспропорцій у розселенні, внаслідок чого було створено райони і міста з надмірно високою концентрацією промислових підприємств і міського населення. Найбільше таких «міст-заводів» виникає на території Придніпровсько-Донецького регіону, де у міських поселеннях проживає від 80 до 89% населення, і саме на цих теренах наприкінці минулого століття складається найбільш екологічно несприятлива ситуація.

Сьогодні у світі у найбільших агломераціях зосереджено третину усіх мешканців міст, а злиття розташованих уздовж транспортних шляхів агломерацій призводить до утворення мегалополісів – стихійних форм міського розселення з високою (від 2,7 люд./га у США до 10 люд./га у Європі та Японії) концентрацією населення та розвинутими економічними зв'язками між окремими агломераціями, що входять до його складу. Щороку міське населення нашої планети збільшується на 65 млн. осіб, а 380 найбільших міст світу виробляють 50% світового ВВП [9]. До 2025 року, за прогнозами [8], 600 найбільших міст світу продукуватимуть 60% світового ВВП, а найбільш інтенсивними процеси урбанізації будуть у Південній та Південно-Східній Азії, зокрема на території КНР та Індії. Така ситуація супроводжуватиметься подальшим зростанням рівня забруднення атмосфери, гідросфери та ґрунтів відходами промислового виробництва, хоча вже сьогоднішні тенденції свідчать про наближення окремих регіонів до стану екологічної катастрофи.

Так, за даними Міністерства екології та природних ресурсів України, протягом

20-річного періоду найбільш забрудненими є міста, переважно, на сході та центрі України, зокрема, у Донецькій області – Горлівка, Дзержинськ, Донецьк, Єнакієве, Краматорськ, Макіївка, Маріуполь і Слов'янськ, у Дніпропетровській – це Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ та Кривий Ріг [14]. Загалом, на території України протягом 1992–2012 років рівень забруднення атмосферного повітря характеризувався, як високий. Таке забруднення пов'язане зі значними концентраціями формальдегіду, діоксиду азоту, фенолу, бензапірену, фтористого водню, оксиду вуглецю та зважених речовин. Причинами такого вкрай незадовільного стану довкілля у міських поселеннях є те, що швидкі темпи урбанізації та індустріалізації супроводжувалися екстенсивним розширенням зон міської забудови та стрімким збільшенням чисельності населення, що у певний момент перевищило як здатність місцевих громад підтримувати прийнятні стандарти санітарії, екологічної безпеки та стійкого економічного розвитку, так і асиміляційний потенціал природного середовища та його здатність до самовідновлення. Незадовільний стан міської виробничої та побутової інфраструктури у більшості країн світу призводить до того, що до річок, озер та приберегові води морів скидаються такі обсяги забруднених стічних вод та відходів, що вміст небезпечних речовин багатократно перевищує їх гранично допустимі концентрації, призводячи до руйнування установлених екосистем, зменшуючи продуктивність водойм та роблячи їх небезпечними для людини. Наприклад, індійські міста переробляють лише третину своїх нечистот, щоденно скидаючи до поверхневої гідрографічної мережі до 26,5 млрд літрів промислових та побутових стоків [10].

Неефективне управління міським господарством також робить свій внесок у погіршення екологічної ситуації в міських поселеннях, оскільки недосконала транспортна політика, застосування викопних видів палива, нераціональне використання теплової та електричної енергії призводять до викидів до атмосфери надзвичайно великих обсягів парникових газів та зважених речовин.

Результати дослідження Міністерства сільськогосподарства США [10] засвідчують, що протягом останніх п'яти років площа земель, що віддаються під забудову, збільшується щороку вдвічі. Щорічно у США забудовується більш ніж 1,2 млн гектарів земель сільськогосподарського призначення та лісового фонду. Наприклад, з 1950 року населення Сент-Луїсу та прилеглої до нього території збільшилося на 35%, у той час як площа забудованих земель протягом 1950–1990 років зросла на 335% завдяки міграції населення до передмість. Інтенсифікація будівництва не лише зменшує площу вільних земель, але й призводить до відтоку фінансових та трудових ресурсів з міст. Як правило, на одне робоче місце, що створене у місті, припадає до 10 робочих місць, які створюються у передмістях та в агломерації. Збереження стійкої тенденції відтоку робочої сили робить можливим реалізацію «детройтського» сценарію розвитку міста, коли стрімке скорочення населення міста призводить до занепаду його інфраструктури та позбавляє громаду перспектив майбутнього розвитку. Так, місто Детройт, головне місто штату Мічиган, його головний адміністративний та промисловий центр, є одним з прикладів невдалої політики розвитку міського поселення, наслідком чого стало зменшення чисельності населення на 25% у період між 2000 та 2010 роком через загострення соціально-економічних, демографічних та екологічних проблем. Порівняно з 1950 роком населення 60% [16]. Такого роду несприятлива ситуація стимулює представників середнього класу переїздити до передмість або до інших районів США, а в результаті відбувається зменшення бази оподаткування, знецінення нерухомості, знелюднення міських кварталів, підвищується рівень злочинності та посилюються демографічні диспропорції. З позицій економіки природокористування, яка вивчає взамовідносини між біотичними та соціальними цілісностями та їхнім довкіллям, зменшення привабливості міста для його населення є наслідком системних диспропорцій у його розвитку, зумовлених як внутрішніми чинниками (значне соціальне розшарування

суспільства та загострення етнокультурних проблем у випадку Детройта) так і зовнішніми, екстернальними, прикладом яких є техногенні аварії на зразок Чорнобильської катастрофи, внаслідок яких поселення стають небезпечними для існування. Екстернальні витрати проявляються у момент, коли для людини стає наочною обмеженість асиміляційної здатності навколишнього природного середовища, тобто тоді, коли в певний момент часу найменша порція небезпечних відходів призводить до неможливості їхнього поглинання та завдає шкоду інтересам людини. У більшості випадків екстернальні витрати мають агрегативний характер та проявляються не одразу, а через деякий проміжок часу, що може бути відносно тривалим з людської точки зору (десятки або сотні років). Оскільки сучасні міста з їх високою щільністю населення, поєднанням виробничої та соціальної інфраструктури, високою концентрацією транспортних засобів є основними забруднювачами довкілля у регіональному вимірі, то питання полягає у визначенні асиміляційного потенціалу тієї території, на якій розташоване місто, та механізму регулювання обсягів антропогенного навантаження на довкілля у окремих зонах міста. До природних складових такого механізму можна віднести коливання чисельності населення міста та структуру просторового розселення мешканців. Перше має безпосереднє відношення до демографічних аспектів існування міст, друге – до просторових та соціально-економічних. Демографічна ситуація міста характеризується рівномірністю розселення населення, обсягами та періодичністю його міграції, віковою та статеву структурою населення, середньою тривалістю життя, що впливає на структуру витрат місцевих бюджетів. Нерівномірність розселення людей в місті та навколо нього, разом із посиленням економічних зв'язків між окремими поселеннями породжує процес метрополізації, тобто утворення метропольних територій або метрополій-регіонів, до складу яких входять окремі адміністративно-територіальні одиниці з високою концентрацією людських ресурсів та значною економічною

активністю. Процеси метрополізації однаковою мірою притаманні як розвинутим країнам, так і країнам, що розвиваються. Так, на території країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку налічується близько 100 метрополій (мегалополісів) з моноцентричною (єдине місто-ядро та супутні менші міста – Лондон, Лос-Анджелес, Москва) та поліцентричною структурою (Бонн, Дортмунд, Дюссельдорф).

Із метрополізацією та демографічною ситуацією безпосередньо пов'язана інвестиційна привабливість або «прибутковість» міста. Остання має тенденцію до зниження разом із зростанням його розмірів та погіршенням стану довкілля внаслідок зменшення ефективності управління розвитком міської громади. Це зменшення ефективності проявляється в ускладненні бюрократичних процедур, збільшенні їх тривалості та непрозорості, зростанні витрат на транспортування продуктів (послуг) та робочої сили всередині міста, зменшенні прибутковості підприємницької діяльності через зростання цін на нерухомість та дорожнечу робочої сили, відсутності контролю за утилізацією побутових та промислових відходів та очищення шкідливих викидів. Світовий банк [15] пропонує застосовувати показники щільності населення та «економічної щільності» (остання означає інтенсивність економічної діяльності на одиниці території, наприклад, на одному квадратному кілометрі) задля характеристики рівня соціально-економічного розвитку конкретного міського населеного пункту: оскільки щільність виробництва і населення безпосередньо співвідносяться між собою, то щільність населення іноді використовується як характеристика економічної активності на території міста, особливо у випадках, коли інформація щодо обсягів виробництва є менш доступною.

Прикладом зменшення «прибутковості» міста є ситуація у Дніпропетровську, який посів перше місце в світі у рейтингу міст, населення яких скорочується найбільшими темпами [11]. Так, згідно з прогнозом ООН [10] очікується зменшення чисельності мешканців Дніпропетровська вже до 2025 року майже на 17% до 967 тисяч чоловік (порівняно з 1,16 млн.). Крім того, до 28

міст світу з найбільшим темпом вимирання потрапили такі українські міста як Донецьк, Запоріжжя, Харків та Одеса. Усі зазначені у звіті мегалополіси (включно з Києвом) характеризуються вкрай несприятливою для людей екологічною ситуацією, спричиноюю як наслідками Чорнобильської катастрофи, так і надмірним техногенним навантаженням на довкілля та низьким рівнем управління міським господарством, що спричиняє високу смертність населення через хвороби органів кровопостачання та онкологічні захворювання [12]. Стан довкілля у Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі та Харкові через відсутність ефективної екологічної політики не дозволяє більшості жителів дожити навіть до 60-ти років, що у поєднанні з негативною демографічною статистикою (абсолютний показник приросту населення в області у 2012 році був від'ємним та дорівнював –15990 осіб) [12] та від'ємними показниками міграції (сальдо міграції у тому ж році становило мінус 215 осіб) створюють загрозливу ситуацію для активізації економічної діяльності у майбутньому (внаслідок дефіциту робочої сили) та виконання доходної частини бюджетів (через скорочення бази оподаткування та збільшення числа людей, які потребують допомоги з боку держави). Про загрозу здоров'ю та працездатності населення міста свідчать дані наукових досліджень [14]: найбільша частина шкідливих речовин до атмосферного повітря викидається на території Самарського (це обумовлено розташуванням тут Придніпровської ТЕЦ) – 58,64% та Ленінського районів – 26,63%. З урахуванням транскордонних потоків максимально можлива частка забруднень від стаціонарних джерел, яка може надійти на підстилаючу поверхню для умов м. Дніпропетровська, складає 86,1% [14]. Для міських районів Дніпропетровська небезпечними залишаються викиди сполук азоту, сірчаного ангідриду та діоксину вуглецю, провідну роль у поглинанні яких відіграє рослинність. Проте збільшення шкідливих викидів супроводжується зменшенням площі зелених насаджень та деградацією природних екосистем як всередині міста, так і навколо нього, що має наслідком зменшення асиміляційного потенціалу Дніпропетровської

агломерації та запускає деструктивні процеси соціально-економічного розвитку міста.

Ускладнення стосунків між людиною та природою в міських поселеннях супроводжується зміною соціальних парадигм та трансформацією ролей основних зацікавлених у процесі урбанізації сторін. Поступова втрата державою монополії на владу та децентралізація повноважень сприяє посиленню ролі місцевого самоврядування та формуванню нових економічних зв'язків на регіональному рівні. Посилення глобальної взаємозалежності суб'єктів господарювання та відносно вільне переміщення робочої сили та капіталів сприяють зростанню мобільності товарів, послуг, трудових ресурсів, технологій та інформації, але водночас посилюють ризики втрати містами привабливості через можливість людей обирати місце проживання та об'єкти інвестицій незалежно від національних та географічних обмежень. Тому актуальними стають завдання принципової зміни вертикальних відносин між державою та містом згідно з принципами партнерства і координації взаємодії міст та агломерацій. Взаємодія національних та регіональних (місцевих) органів влади має базуватися на наступних принципах [17]: а) інтернаціоналізації та глобалізації, що передбачає визначення характеристик міста, важливих у світовому масштабі, зближення і міжнародне співробітництво органів влади, установ й організації різних міст; б) локалізації – розвитку місцевих активів (людських, природних, фізичних, функціональних, культурних тощо);

в) диверсифікації – розширення номенклатури товарів і послуг та/або географічної території, для того, щоб знизити ризики від циклічності розвитку бізнесу та зміни технологічних укладів. Для успішного розвитку господарство міста має бути диверсифікованим та збалансованим, аби захистити городян від потенційної втрати економічної ніші через зміну внутрішніх або зовнішніх чинників;

г) сталості, що означає важливість сталого функціонування інфраструктури, фінансову стабільність місцевого бюджету, безпечність та стабільність середовища існування, місцевих традицій, звичаїв, навичок;

д) відповідальності – використання для роз-

витку економіки міста збережених у більшості країн ресурсів регіонального, національного й міжнародного значення.

е) інформатизації – підвищення можливостей мешканців міста у різних сферах суспільних відносин за допомогою впровадження сучасних інформаційних технологій. Інформатизація має сприяти кооперації міст, пошуку нових напрямів і форм співробітництва з метою розробки стандартів екологічних міських поселень, збалансованого ресурсного забезпечення, допомагати вирішенню проблем розвитку міських територій, місцевого населення, моніторингу стану довкілля.

Аналіз сучасних тенденцій розвитку урбанізованих спільнот свідчить про поступову зміну ролі міста у загальносвітових процесах цивілізаційного розвитку, підвищення значення органів місцевого самоврядування, трансформацію державних підходів до управління урбанізацією задля забезпечення інтересів місцевого населення та розвитку міст як домінуючих первинних цілісних елементів територіального розселення. Іноземний досвід місцевого самоврядування дозволяє виокремити декілька підходів до соціально-економічного розвитку місцевих співтовариств [17]:

– інституційний – реалізується шляхом створення структур, де зосереджено висококваліфікованих експертів, які безпосередньо беруть участь в обґрунтуванні напрямів і механізмів територіального розвитку. Зокрема, у Сполучених Штатах органи виконавчої влади на рівні штатів, графств та окремих міст мають спеціальні комісії або агенції з економічного розвитку. Такі інститути відповідають за підготовку цільових програм спрямованих на підвищення якості життя населення, забезпечення екологічної безпеки територій та посилення їхніх конкурентних позицій. Головна мета цих організацій полягає у сприянні розвитку бізнесу, зростанню обсягів виробництва перспективних товарів і послуг, створенню робочих місць у конкретному територіальному утворенні. До цього процесу можуть залучатися і недержавні організації – наприклад, у штаті Кентуккі функціонує приватна неприбуткова науково-технологічна корпорація, завданням якої є розвиток науки, технологій та

інноваційний розвиток території;

– системний – цей підхід полягає в інтеграції стратегій, що розробляються муніципалітетами, органами влади окремих регіонів (адміністративно-територіальних одиниць) чи центральним урядом. Вперше системний підхід був апробований у Нідерландах, але згодом отримав визнання у багатьох країнах Європи. Його відмінною рисою є впровадження системи планування за принципом «знизу вгору» (bottom-up). Не дивлячись на те, що планування територіального розвитку було ініційоване нідерландським урядом, останній здійснює лише загальну координацію та фінансування, тоді як реальні повноваження щодо управління проектами та розпорядження фінансовими коштами знаходяться у регіональній та муніципальній владі;

– корпоративний – місто розглядається як система, що має достатньо виражені ознаки корпорації, тому основна ідея підходу полягає у налагодженні діалогу між усіма зацікавленими учасниками міського розвитку. Його принциповою вимогою є залучення до процесу розробки програмних документів представників різних груп (серед яких – бізнес, освіта, охорона здоров'я тощо), чий інтерес пов'язаний з цим містом, а ресурси дають змогу істотно впливати на його розвиток. Водночас цей підхід менш формалізований, не має так явно вираженої вертикалі відносин, як системний;

– «делегування повноважень» – ґрунтується на необхідності децентралізації процесу підготовки й прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку території. Реалізація цього підходу в США відображається в концепції місцевої громади та пов'язується з розробкою стратегічних планів її розвитку;

– бенчмаркінг – набув поширення останніми роками як підхід до розробки проектів місцевого розвитку. Потреба в ньому зумовлена обмеженістю ресурсів (кадрових, фінансових, економічних), які мають у своєму розпорядженні окремі території. у сфері передових технологій, біотехнологій, інформаційних технологій і телекомунікації. Поширенню бенчмаркінгу також сприяла поява нових напрямів і проблем соціально-економічного розвитку, пов'язаних з реалі-

зацією стратегій стійкого розвитку та збереженням якості навколишнього середовища. Введення екологічного компонента до цільової функції програмних документів соціально-економічного розвитку територій зумовлене оновленням складу індикаторів, що використовуються в плануванні та моніторингу. Наприклад, у США до показників, що застосовуються при плануванні та контролі й відображають якість життя населення, входять наступні: кваліфікація у віці 19 років; тривалість здорового життя; кількість будинків, не пристосованих для життя; обсяг викидів парникових газів; кількість днів із середнім і високим рівнем забруднення повітря; кількість річок з водою доброї та високої якості; кількість нових будинків, побудованих на відведених землях; обсяг створених та перероблених відходів [16]. Особливістю Сполучених Штатів є те, що місцевим органам влади тут надане право запроваджувати жорсткіші екологічні стандарти порівняно з національними, визначати основні природоохоронні цілі на середньо- і довгострокову перспективу та гарантувати інвесторам відсутність змін екологічних вимог у найближчі 5...10 років.

Європейська система, хоча йї притаманні деякі відмінності від північноамериканської, також приділяє значну увагу питанням координації інтересів зацікавлених осіб в процесі управління розвитком міста та посиленню міського рівня у взаємовідносинах та взаємодії соціотехноприродних систем «країна» – «регіон» – «місто». Точкою відліку у формуванні останньої можна вважати прийняття у 1985 році Європейської хартії місцевого самоврядування, якою остаточно було визначено нову роль локального (на рівні міста або селища) рівня управління у процесах соціально-економічного розвитку країн континенту та прискорено поступову трансформацію суб'єкт-об'єктних відносин між державою та містом у суб'єкт-суб'єктні [17], наслідком цього стає:

1) посилення ролі асоціативних органів місцевого самоврядування (асоціацій міст різних країн), які є впливовими легітимними представниками інтересів територіальних громад у відносинах країни та міста, а також ЄС та міста;

2) розробка ефективних механізмів наскрізного управління та планування в країнах ЄС, механізмів збалансування та гармонізації функцій, компетенцій і повноважень органів влади та управління різних рівнів;

3) повсюдне впровадження культури стратегічного планування на рівні міст;

4) формування різних координуючих органів, призначених для збалансування інтересів та впорядкування відносин між містами як по горизонталі, так і по вертикалі;

5) поступове збільшення частки місцевих бюджетів у загальних бюджетах країн;

6) стимулювання на місцевому рівні політики спільного (влада – громада) управління територіальним розвитком;

7) запровадження механізмів заохочення горизонтальної кооперації міст і підтримки місцевих ініціатив.

Привабливість міста безпосередньо залежить від практичного втілення принципів стійкого розвитку на території міста, а також від ефективності зусиль місцевої влади, які спрямовані на покращення стану довкілля. З економічної точки зору це можна пояснити міркуваннями щодо якості ресурсів: оскільки конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість території визначається, зокрема, якістю трудових ресурсів, а саме – складом та кваліфікацією потенційних працівників, їхнім ставленням до праці, тривалістю трудової кар'єри, станом здоров'я економічно активної частини населення. Висока якість трудових ресурсів зазвичай притаманна районам зі сталою системою суспільних та економічних відносин, сформованими етичними категоріями, розвинутою культурою та сприятливим довкіллям. Навпаки, для техногенно навантажених регіонів, у тому числі й так званих «старопромислових», до яких належать Донбас та Придніпров'я, характерними є збільшення від'ємного сальдо міграції населення, особливо молоді, монофункціональний характер економіки міст, зростання кількості безробітних, погіршення криміногенної ситуації, занепад житлово-комунального господарства, спричинений зростанням рівня покинутих помешкань та збільшенням дефіциту місцевих бюджетів; деградація соціальної та економічної інфраструктури міського господарства.

Враховуючи зростання рівня освіченості населення та збільшення уваги його найбільш активної та заможної частини до якості життя, невід'ємною складовою якої є здорове довкілля, міській владі доцільно приділяти значну увагу систематизації територій в рамках природних територіально-господарських систем за типами господарської діяльності та умовами утилізації її відходів. Така систематизація надасть можливість адекватно оцінити асиміляційний потенціал природного середовища та, відповідно до цього, визначити можливість розміщення промислових об'єктів та допустимі рівні техногенного навантаження в умовах міста, а як наслідок – сформулювати відповідні програми еколого-економічного та соціального розвитку територій. Передумовою такої систематизації має бути проведення екологічного аудиту територій міста та складання екологічних паспортів міського поселення за його окремими районами. У паспортах має бути зазначене кількість розміщених господарських об'єктів, обсяги забруднення ними природного середовища, здатність природного середовища асимілювати забруднення у вигляді викидів та скидів із урахуванням вимог дотримання визначеного екологічного стандарту якості довкілля (природного середовища, частиною якого є місто).

Висновки. На основі вище викладеного матеріалу дослідження можна зробити висновок, що в процесі свого розвитку антропогенні фактори середовища сприяють глибокій трансформації, а у багатьох випадках – деградації природного середовища, наслідком чого є загострення екологічних та соціально-економічних проблем. Доведено, що між екологічною ситуацією в міському поселенні та його соціально-економічною привабливістю існує безпосередній зв'язок, тобто деградація природного середовища та заміна його техногенним є ознакою занепаду соціально-економічної структури поселення або формування у ньому критичних (з точки зору еколого-економічної безпеки) загроз. Для уникнення такого роду небезпек міській владі доцільно концентрувати зусилля на систематизації територій в рамках природних територіально-господарських систем за типами господарської діяльності

та умовами утилізації її відходів, зокрема шляхом розроблення екологічних паспортів міста та його окремих районів, із зазначенням важливих елементів як природного, так й антропогенного середовища.

Література

1. Армилас П. Вклад Р. Редфилда в определение понятия «цивилизация» [Текст] / П. Армилас // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учеб. пос. для студентов вузов / сост., ред. Б. С. Ерасов. — М. : Аспект Пресс, 1999. — 91 с.
2. Попова Ю. М. Економічні аспекти визначення дефініції «місто» [Електронний ресурс] / Ю. М. Попова // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». — Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php>.
3. Саханенко С. Теоретичні та організаційно-функціональні засади політичного управління містом в умовах самоврядування : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.04 «Міське самоврядування» / С. Саханенко. — Донецьк, 2005. — 40 с.
4. Гуляк Р. Е. Соціально-економічна сутність та визначення поняття «місто» [Електронний ресурс] / Р. Е. Гуляк // Коммунальное хозяйство городов : научно-технический сборник. — № 82. — Режим доступу: <http://eprints.ksame.kharkov.ua/5824/1/126-13195.pdf>.
5. Шевченко А. Полеміка щодо визначень поняття «місто» та його функцій [Електронний ресурс] / А. Шевченко. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Patp/2009_2/09saspmf.pdf.
6. Бойко-Бойчук О. Проблеми міста як підґрунтя ефективного управління його розвитком [Електронний ресурс] / О. Бойко-Бойчук. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2009_1/doc/3/01.pdf.
7. Хлобистов Є. В. Екологічна безпека трансформаційної економіки. / Є. В. Хлобистов. — К. : Чорнобильінтерінформ, 2004. — 336 с.
8. Балусева О. В. Проблематика екологізації міського середовища / О. В. Балусева // Зб. наукових праць ДонДУУ. — Т. XII. — Серія «Економіка», випуск 183 «Трансформаційні процеси в сучасній економіці». — Донецьк. — 2011. — С. 23–28.
9. Балусева О. В. Напрями сталого екологічного розвитку великих міст / О. В. Балусева // Зб. наукових праць ДонДУУ. — Т. XI. — Серія «Економіка», випуск 175 «Стратегія економічного розвитку». — Донецьк, 2011. — С.368–375.
10. Planning Sustainable Cities. Global Report on Human Settlements 2009. - Електронний ресурс. Режим доступу: http://books.google.com.ua/books/un_habitat?id=6Dc8HLX0Yw8C&pg=PA267&dq=Ukraine&cd=4&redir_esc=y#v=onepage&q=Ukraine&f=false
11. Схід та Північ України вимирають //Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи від 17.07.13 р. — Електронний ресурс. Режим доступу:

<http://www.khpg.org/index.php?id=1374093395>.

12. Населення українських міст скорочується найшвидше у світі. – Електронний ресурс. Режим доступу:

http://www-origin.dw-world.de/oон-населення-українських-міст-скорочується-найшвидше-в-світі/a-16352692_

13. Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України». – Електронний ресурс. Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/publnasel_u.htm.

14. Звіт про НДР. Виконання досліджень з районування території м. Дніпропетровська за показниками газопоглинаючої та пилоосаджуючої здатності різних типів підстилаючої поверхні. – Дніпропет-

ровськ: ІППЕ НАН України, 2007. – 60 с.

15. Романюк С. А. Економічна щільність як показник розвитку міст. Стаття. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1770>.

16. Wisely, John; Spangler, Todd (March 24, 2011). «Motor City population declines 25%». USA Today. Retrieved June 20, 2011.

17. Ільяшенко В. А. Розвиток місцевого самоврядування у зарубіжних країнах / В. А. Ільяшенко. - – Електронний ресурс. Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dtr_du/2010.../DU310_09.pdf

В статье рассматриваются социально-экономические последствия взаимодействия антропогенных и природных факторов в процессе развития городских поселений. Определены основные экологические, экономические и социальные проблемы современных городов. Проанализирован иностранный опыт управления социально-экономическим развитием города с учетом экологических ограничений. Предложены рекомендации относительно минимизации негативных социально-экономических последствий урбанизации.

Ключевые слова: урбанизация, социально-экономическая система, устойчивое развитие, антропогенная подсистема, природная подсистема.

The main social and economic consequences of interaction between anthropogenic and natural factors in the process of city development are determined. The main environmental, economic and social problems of modern cities are identified. Foreign experience of administrating city development is analyzed with existing environmental limitations taken into consideration. The recommendations to minimize the negative social and economic effects of urbanization are proposed.

Keywords: urbanization, social and economic system, sustainable development, anthropogenic system, natural systems.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Швецом В. Я.

Надійшла до редакції 2.12.13 р.